

‘En herdenken doe ik in stilte’

Hoe de belanghebbenden van de *herinneringscultuur* van concentratiekamp Ravensbrück het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’ in 1975 ontvingen.

Bachelor Eindwerkstuk Geschiedenis door Felix Zielinski

Studentnummer : 4145658

Universiteit Utrecht

3 april 2018

Begeleider : dr. Tessa Lobbes

Samenvatting

Overlevenden uit het concentratiekamp Ravensbrück kwamen na de oorlog met hun herinneringen midden in de strijd van de Koude Oorlog te staan. De oorlogsherinneringen van het communistische verzet in Nederland werden daardoor geen onderdeel van de officiële collectieve herinnering. In de jaren zeventig vond er een omslag plaats in deze oorlogsherdenking en daarmee ook in de herinneringscultuur van Ravensbrück. De uiteenlopende herinneringen aan het kamp en de verschillende levensopvattingen van de overlevenden die dit tot gevolg had, bleken echter moeilijk te verenigen. Toen er in de jaren zeventig wel aandacht was voor hun leed en er zelfs een monument kwam, bleek deze achtergrond problematisch. Deze scriptie stelt de vraag hoe de belanghebbenden bij de herinneringscultuur van Ravensbrück het monument in 1975 ontvingen en hoe zij de dominantie van de communistische herinnering ervoeren.

Hierbij is gekeken naar hoe de verschillende belanghebbenden (bijvoorbeeld overlevenden en betrokkenen bij het monument zoals de overheid) zich gerepresenteerd door en verbonden voelden met de boodschap van het monument. Dit door een systematische analyse van de berichtgeving over het monument in landelijke kranten, interviews met overlevenden en de archieven van de twee belangrijkste Ravensbrückcomitévoorzitsters. Op basis van dit onderzoek kunnen enkele interessante conclusies worden getrokken. De belanghebbenden die zich gepresenteerd voelden streefden vooral een actieve en antifascistische herinnering na. Degene die zich niet gepresenteerd voelden vonden de getoonde herinnering vooral te beperkt. Dit onderzoek demonstreert de mate waarin bepaalde herinneringen versterkt en verandert kunnen worden door gebeurtenissen in het heden.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
H. 1: Kamp Ravensbrück en de Nederlandse herinneringscultuur 1945-1975	9
1.1 Concentratiekamp Ravensbrück 1939-1945	9
1.2 Nederlandse herinneringscultuur en haar context 1945-1970	11
1.3 De aanloop naar het monument 1970-1975	15
H. 2: De ‘vertegenwoordigde’ belanghebbenden	19
2.1 Het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’	19
2.2 ‘ter nagedachtenis aan alle vrouwen’	23
H. 3: De ‘niet-vertegenwoordigde’ belanghebbenden	29
3.1 ‘geen enkele behoefte meer’	29
Conclusie	31
Literatuurlijst	34

Inleiding

‘Na de oorlog. Dat geharrewar bij de ex-politieke gevangenen. Ik zag weer dat “links” en “rechts”. Toen kroop ik in elkaar. En herdenken doe ik in stilte.’¹

De Tweede Wereldoorlog kent vele gedaanten. Het is een oorlog die we gezamenlijk herdenken op 4 en 5 mei en een die versteend is in verschillende monumenten.² Hedendaagse conflicten en zelfs massamoorden worden afgezet tegen de verschrikkingen van Duitse concentratiekampen en de Holocaust en zowel in de wetenschap en als in populaire cultuur blijft de oorlog een prominent onderwerp. De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is echter veelzijdig en soms ook enkel persoonlijk is gebleven: een oorlog die herdacht wordt in stilte. Toen de oorlog in mei 1945 voorbij was, kreeg deze verschillende verschijningsvormen door mede de belanghebbende. Deze verschillende representaties en herinneringspraktijken werden bovendien beïnvloed door actuele conflicten.³

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog werd meteen sterk beïnvloed door de komst van een nieuw conflict, namelijk de Koude Oorlog. Wat eind jaren veertig begon als een ideologische en economische strijd tussen twee mogendheden, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, mondde erna uit in een wapenwedloop en meerdere *proxy wars*. Er werd gestreden om bondgenoten en invloedssferen en door de bijkomende propaganda-oorlog resulteerde dit in Nederland in een ‘interne Koude Oorlog’: een binnenlands Nederlands conflict gespiegeld aan de internationale ideologische strijd tussen communisme en kapitalisme.⁴ Dit leidde in Nederland tot een ‘tweezijdig fanatiseringsproces’, waarbij de communisten en daarmee de communistische verzetsstrijders buiten de normale verhoudingen kwamen te staan.⁵

Overlevenden uit de concentratiekampen kwamen na de oorlog met hun herinneringen midden in de strijd van de Koude Oorlog te staan. Dit had tot gevolg dat de oorlogsherinneringen van het communistische verzet in Nederland geen onderdeel vormden van de officiële collectieve herinnering. De interne Koude Oorlog zorgde er kortom voor dat de Nederlandse oorlogsherinnering verdeeldheid kende tussen communisten en niet-

¹ Meta de Leur in: Dunya Breur, *Een herinnering verleden: Tekeningen van Aat Breur uit Ravensbrück* (Amsterdam 1983) 257.

² Kees Ribbens, ‘Strijdtoneel. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014) 1, 85-106, aldaar 85.

³ Ribbens, ‘Strijdtoneel’, 86.

⁴ Yvan Vanden Berghe, *De Koude Oorlog. Een nieuwe geschiedenis (1917-1991)* (Leuven 2008) 17.

⁵ Jolande Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam 1990) 92.

communisten, die in de woorden van de Ravensbrück-overlevende Meta de Leur wéér ‘dat “links” en “rechts” van de oorlog vertegenwoordigden.’⁶

In het nationaalsocialistische concentratiekamp Ravensbrück hadden tijdens de oorlog veel Nederlandse vrouwelijke, politieke gevangenen gezeten. Er bevonden zich echter ook minstens 26 Jehova’s Getuigen en in ieder geval 90 joodse vrouwen in de groep van uiteindelijk ongeveer duizend gevangenen in de jaren 1940-1945.⁷ Tijdens hun gevangenschap hadden zij ‘besloten [...] na de bevrijding verder te vechten voor een betere wereld’, wat resulteerde in politiek geëngageerde kampcomités.⁸ Deze grotendeels communistische comités bleven na de oorlog bestaan en zetten zich in voor een blijvende herinnering aan Ravensbrück, maar ze kregen vanwege hun politieke opvattingen lange tijd geen voet aan de grond in Nederland.

In de jaren zeventig vond er een omslag plaats in de oorlogsherdenking. Een omslag waarbij, in de woorden van historica Jolande Withuis, ‘communistisch links speciaal in de oorlogsherdenking dominant werd en kritiekloos werd omarmd’.⁹ In 1975 werd er bovendien, in samenspraak met twee Ravensbrückcomités, een monument voor de overlevenden van Ravensbrück op het Museumplein in Amsterdam onthuld. Volgens Withuis is dit monument bij uitstek ‘een bron van conflict’ tussen de overlevenden en de diverse belanghebbenden bij de herdenking van Ravensbrück. Volgens historica Susan Hogervorst is het juist een moment van erkenning voor de overlevenden en een belichaming van ‘een verandering in de herinneringscultuur van Ravensbrück’.¹⁰ Deze uiteenlopende analyses van de betekenis en ontvangst van het monument vraagt om nader onderzoek. In deze scriptie wordt daarom gekeken worden naar de manier waarop de verschillende belanghebbenden bij de herdenking van Ravensbrück het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’ in 1975 ontvingen en hoe zij de toenemende dominantie van de communistische herinneringscultuur interpreteerden.

De *herinneringscultuur*, ‘de omgang met een gedeeld verleden door een groep of gemeenschap’, van het concentratiekamp Ravensbrück is dus een uitgesproken voorbeeld van de invloed van de zojuist beschreven interne Koude Oorlog op de Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.¹¹ Door de interne strijd tussen overlevenden van het concentratiekamp ontstonden er in de jaren veertig en vijftig twee comités voor

⁶ Dunya Breur, *Een verborgen verleden: Tekeningen van Aat Breur uit Ravensbrück* (1983) 257.

⁷ Bernhard Strebel, *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn 2003) 148-149.

⁸ ‘Vrouwen spreken tot Vrouwen’, *De Waarheid* (3 mei 1946).

⁹ Jolande Withuis, Correspondentie via mail, 9 januari 2018.

¹⁰ Ibidem; Susan Hogervorst, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010*. (Hilversum 2010), 141.

¹¹ Voor het Regeringsbeleid, Wetenschappelijke Raad, Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2010) PDF e-book, 27.

kampoverlevenden. In de praktijk werden beide comités als communistisch beschouwd, hadden ze bijgevolg met hun herinneringsactiviteiten duidelijke politieke doelstellingen en voelde een deel van de overlevenden zich daarom niet verbonden met hun herinneringspolitiek.¹² De interne Koude Oorlog had invloed op de Ravensbrückcomités die door hun communistische affiniteit lange tijd verworpen werden door de buitenwereld (waaronder landelijke kranten en politiek) en een deel van de overlevenden zelf. De functie van de comités als *herinneringsproducenten* werd zo praktisch onmogelijk gemaakt.

De term *herinneringsproducent* komt voort uit ‘cultural memory studies’ en refereert hier naar zij ‘die in de loop der tijd een collectieve herinnering over Ravensbrück genereerden’.¹³ Daartegenover staan de verschillende ‘individuen, groepen en instanties die met hun interesse bijdragen aan de inhoud en vormgeving van collectieve herinneringen aan het kamp’, de *herinneringsconsumenten*.¹⁴ Deze groepen vormen samen een *herinneringscultuur*.¹⁵ Aangezien de verdeling in herinneringsproducenten en -consumenten meer een analytisch kader is en deze posities in de praktijk door elkaar heen lopen, zal in dit onderzoek het begrip ‘belanghebbenden’ gebruikt worden. Onder de belanghebbenden vallen de verschillende actoren, individuen, groepen en instanties, die betrokken zijn bij het produceren en consumeren van de herinneringscultuur van Ravensbrück.

In zijn werk *La mémoire collective* (1950) onderzocht Maurice Halbwachs de sociale dimensie van de individuele herinnering als fenomeen. Hierbij stond centraal dat de individuele herinnering mede geconstrueerd wordt door het collectief, de sociale groep, waartoe het individu behoort.¹⁶ Zodoende is individuele en collectieve herinnering eveneens afhankelijk van het heden en wordt zij mede daardoor gevormd. De studie naar *collectieve herinnering*, door sommigen aangeduid als *culturele* of *sociale herinnering*, floreert sinds de jaren tachtig en kan in de breedste zin gedefinieerd worden als ‘the interplay of present and past in socio-cultural contexts’.¹⁷ Inherent aan *herinneringscultuur* is de ‘pluraliteit van de betrekkingen tot het verleden die zich door de tijd heen in allerlei vormen manifesteert’.¹⁸ *Herinneringscultuur* is daarmee niet een statisch gegeven, maar onderdeel van een dynamisch en creatief proces

¹² Laurie Faro, *Postponed, monument in the Netherlands. Manifestation, context, and meaning* (Tilburg 2015) 75.

¹³ Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 14.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Grever, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, 27.

¹⁶ Astrid Erll en Ann Rigney, ‘Introduction: Cultural Memory and its Dynamics’, in: Astrid Erll en Ann Rigney (red.), *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory* (Berlijn 2009) 1-11, aldaar 1.

¹⁷ Astrid Erll, ‘Cultural Memory Studies: An Introduction’ in: Astrid Erll, Ansgar Nünning en Sara Young ed., *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Cultural Memory Studies (Berlijn 2010) 1-18, 2.

¹⁸ Grever, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, 27.

waarin een cultuur vanuit haar perspectief een geschiedenis schrijft. *Herinneringsconsumenten* en *-producenten* zijn bezig een specifiek verleden te verwerken en geven daar vorm aan door middel van verschillende *media* van materiële en immateriële cultuur (waaronder tradities, monumenten, overgeleverde opvattingen en kennis).¹⁹

Deze *media* voorzien daarmee in ‘frameworks shaping both experience and memory’.²⁰ Het zijn dragers van culturele herinneringen en kunnen bepaalde herinneringen versterken of veranderen. Ze zijn daarbij *agenda-setters* voor collectieve herinnering doordat ze gemarginaliseerde en vergeten onderwerpen op de publieke agenda kunnen zetten.²¹ Historicus Wulf Kansteiner stelt dat studies naar *collectieve herinnering* zich te zeer richten op representaties van bepaalde gebeurtenissen (wie, wat en op welke manier er wordt herinnerd). Er zou onvoldoende worden gekeken naar de publieke reacties op de verschillende *media*, bijvoorbeeld een monument, zelf.²²

De herinneringscultuur van Ravensbrück is vanuit verschillende perspectieven onderzocht. Susan Hogervorst gaat in *Onwrikbare herinnering* (2010) in op de herinneringsculturen van Ravensbrück in België, Duitsland, Nederland en Oostenrijk in de periode 1945-2010. Hierbij kijkt ze vooral naar de verschillende *media* en de contexten waarin ze opereren. Daarbij legt ze de nadruk op de ‘mensen die zich hebben georganiseerd op basis van herinnering’, oftewel de comités, en analyseert ze vooral hun omgang met de belanghebbenden en de kampherinneringen. Verder kijkt ze naar de verschillende mensen die geïnteresseerd waren in die herinneringen.²³ Daarbij heeft ze onder meer gekeken naar de (privé-)archieven van de comitéleden en heeft ze interviews gehouden.²⁴ Ze heeft daarnaast naar de ‘berichtgeving in kranten’ gekeken om een indruk te krijgen van de ‘publieke activiteiten van de comités’.²⁵ Hogervorst stelt dat de herinnering aan Ravensbrück ‘hoe langer hoe meer een politieke aangelegenheid’ werd en dat de overlevenden door de ideologische verschillen hun herinneringen niet publiek wisten te maken.²⁶ Door de comités te benadrukken krijgt ze weinig zicht op de overlevenden die buiten de officiële herinnering van de maatschappij en/of het comité stonden, maar zich wel met de herinneringscultuur van Ravensbrück verbonden voelden.

¹⁹ Grever, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, 27.

²⁰ Erll, Introduction: Cultural Memory Studies, 1.

²¹ Ibidem, 2.

²² Maria Grever, ‘Visualisering en collectieve herinneringen. “Volendams meisje” als icoon van nationale identiteit’ *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117 (2004) 2, p. 207-229, aldaar 213.

²³ Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 14-16.

²⁴ Ibidem, 29-30.

²⁵ Ibidem, 31.

²⁶ Ibidem, 71.

Jolande Withuis richt zich in haar boek *Na het kamp* (2005) op de Nederlandse overlevenden uit Dachau, Ravensbrück, Natzweiler en Buchenwald en hun ervaringen na de bevrijding.²⁷ Hierbij onderzoekt ze wat hun verhouding was ‘tot de rest van Nederland’, of ze andere overlevenden opzochten en of er ook monumenten werden gebouwd. Daarbij benadrukt ze de ‘uiteenlopende levensstijlen [...] en moeilijk te verenigen opvattingen’ van de overlevenden.²⁸ Withuis stelt daarnaast dat de interne Koude Oorlog door de communisten als een voortzetting van de Tweede Wereldoorlog werd gezien aangezien ze opnieuw als vijanden werden beschouwd.²⁹ Zij erkent dus, net als Hogervorst, de Koude Oorlog als een belangrijke context voor de herinneringen aan het kamp, maar beklemtoont eveneens het feit dat de kampcomités ‘zeker niet’ alle overlevenden verenigden.³⁰ Daardoor heeft ze wel meer oog voor de schaduwzijde van de comités en de overlevenden die daar buiten vielen, maar ze gaat verder niet in op de ontvangst van deze herinneringen in de bredere maatschappij.

Laurie Faro stuurt in haar onderzoek *Postponed monuments in the Netherlands* (2015) wel meer aan op deze ontvangst door zich mede te richten op het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’.³¹ Ze legt de nadruk op het monument zelf, de symboliek en de herdenkingen die er in de jaren na de onthulling bij plaatsvonden. Voor haar onderzoek heeft Faro verschillende mensen geïnterviewd en daarbij niet enkel gekeken naar de comités en de overlevenden. Ze interviewt bijvoorbeeld nabestaanden en vrienden van overlevenden die naar de herdenkingen komen. Hierdoor geeft ze een evenwichtiger beeld van de ontvangst van het monument door verder te kijken naar de verschillende belanghebbenden. Faro heeft echter minder aandacht voor de geschiedenis die aan de onthulling vooraf gaat.

In de wetenschappelijke literatuur is er dus al vaker naar de *herinneringscultuur* van Ravensbrück gekeken. Tegelijkertijd verbindt geen van de auteurs de ontwikkeling van deze *herinneringscultuur* en de omslag die er plaatsvindt in de jaren zeventig aan de manier waarop het monument voor Ravensbrück uiteindelijk in 1975 is ontvangen door de verschillende belanghebbenden, zoals de overlevenden van het kamp en de lokale overheid. Daarnaast zijn de bestaande analyses over de ontvangst van het monument contradictorisch. In dit onderzoek zal worden onderzocht **hoe de belanghebbenden bij de herinneringscultuur van Ravensbrück het monument in 1975 ontvingen en hoe zij de dominantie van de**

²⁷ Jolande Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005) 10, 16.

²⁸ Ibidem, 11-13.

²⁹ Ibidem, 164.

³⁰ Ibidem, 15.

³¹ Daarnaast kijkt Laurie Faro naar drie andere Nederlandse monumenten: het digitale Joods Monument, verschillende monumenten voor doodgeboren kinderen, het monument voor de treinramp in Harmelen.

communistic herinnering ervoeren. Zagen zij de komst van het monument als een moment van erkenning en verzoening of als een nieuw moment van conflict? In brede zin levert dit onderzoek bijgevolg een bijdrage aan de kwestie of de interne Koude Oorlog ook in de jaren zeventig verder in de herinneringsculturen van de Tweede Wereldoorlog bleef leven, aangezien in de literatuur aangaande deze periode over een detente wordt gesproken. Bleef de ‘oorlog om de oorlog’ kortom voortduren of was er ook in de Nederlandse herinneringscultuur van Ravensbrück sprake van detente?³²

Dit onderzoek is chronologisch en thematisch ingedeeld. Zo zal er in het eerste hoofdstuk gekeken worden naar de ontwikkeling van de *herinneringscultuur* van Ravensbrück vóór 1975. Er wordt aandacht besteed aan de context van het concentratiekamp zelf en de manier waarop de interne Koude Oorlog invloed uitoefende op de *herinneringscultuur* van Ravensbrück tussen 1945-1975. Dit is het onderzoekskader van waaruit in de daaropvolgende hoofdstukken verder zal worden ingegaan op het *medium* zelf, het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’, haar symboliek en de manier waarop de belanghebbenden zich wel of niet gerepresenteerd in en verbonden voelden met deze ‘gestolde’ herinnering.

In daaropvolgende hoofdstuk zullen de verschillende belanghebbenden besproken worden die zich gerepresenteerd door en verbonden voelden met de boodschap van het monument. Onder deze belanghebbenden vallen het gemeentebestuur van Amsterdam dat toestemming gaf voor het monument, de leden van het initiërende Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR) en het Internationaal Ravensbrückcomité (IRC). De verschillende landelijke kranten (waaronder *NRC Handelsblad* en *de Telegraaf*) zullen voornamelijk worden gebruikt om de publieke reacties op het monument in kaart te brengen. In het derde hoofdstuk zullen de belanghebbenden die zich niet gerepresenteerd in en verbonden met het monument voelden worden behandeld. Deze belanghebbenden zijn voor een groot deel niet-georganiseerde overlevenden en de georganiseerde leden van het andere comité, het Nederlands Ravensbrück Comité (NRC).

Om het gevoel van verbondenheid bij de verschillende belanghebbenden te onderzoeken zal een systematische analyse worden gemaakt van de berichtgeving over het monument in de eerder genoemde landelijke kranten, in interviews met overlevenden, in het archief van comitévoorzitter Brecht van den Muijzenberg-Willemse en het archief van de Ravensbrückcomités. Hierbij worden aan de hand van een discoursanalyse de reacties van de diverse belanghebbenden op het monument wordt onderzocht.

³² Withuis, *Na het kamp*, 149.

H. 1 // Kamp Ravensbrück en de Nederlandse herinneringscultuur 1945-1975

Aangezien monumenten nooit op zichzelf staan is het noodzakelijk te kijken naar de historische context van de onthulling van het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’ in 1975. Om de herinneringscultuur in Nederland te begrijpen is het belangrijk allereerst de geschiedenis van het concentratiekamp Ravensbrück van 1939-1945 te benaderen en de verschillende aspecten te duiden die voor de herinneringscultuur in de jaren na de bevrijding van belang zijn geweest. Daarna zal de herinneringscultuur van Ravensbrück in Nederland in de periode vanaf 1945 tot 1975 worden besproken. Hierbij zullen de maatschappelijke en politieke contexten die de herinneringen aan dit kamp beïnvloedden in de jaren voor de komst van het monument centraal staan.

1.1 Concentratiekamp Ravensbrück 1939-1945

Overlevenden van Ravensbrück herinnerden zich de verschillende aanplakbiljetten die door het hele kamp op de muren hingen, met teksten als ‘häftlinge dürfen nicht geschlagen zu werden’.³³ Dat gevangenen niet geslagen mochten worden was echter een loze belofte. In de eerste jaren stierf in het concentratiekamp de helft van de gevangenen en vele van hen door mishandelingen. Het concentratiekamp werd in de jaren 1938/39 tachtig kilometer ten noorden van Berlijn gebouwd in de buurt van de Pruisische plaats Ravensbrück.³⁴ Mannelijke gevangenen uit het nabijgelegen kamp Sachsenhausen waren verantwoordelijk voor de bouw van de barakken voor circa 3.000 vrouwelijke gevangenen en de bewakers.³⁵ Het zou uiteindelijk uitgroeien tot het grootste vrouwenkamp van nationaalsocialistisch Duitsland, maar al vanaf 1941 was er naast het *Frauenlager* ook een *Männerlager* gebouwd. In 1942 kwam daar op 1,5 kilometer afstand bovendien een jongerenkamp, ‘Uckermarck’, bij.³⁶

In Ravensbrück werd het grootste deel van de documenten van de *Schutzstaffel* (SS) voor de bevrijding vernietigd waardoor er over het aantal gevangenen onduidelijkheid heerst.³⁷ Schattingen komen uit op ongeveer 152.000 gevangenen, waarvan twintigduizend mannen.³⁸ Deze gevangenen waren om verschillende redenen in het kamp terechtgekomen. Het overgrote deel bestond uit politieke gevangenen, maar in het kamp verbleven bijvoorbeeld ook joden,

³³ Breur, *Een verborgen herinnering*, 67.

³⁴ Monika Herzog, en Bernhard Strelbel, ‘Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück’, in: C. Füllberg-Stollberg (red.), *Frauen in Konzentrationslagern, Bergen Belsen und Ravensbrück* (Bremen 1994) 16-29, aldaar 14.

³⁵ Herzog, ‘Das Frauenkonzentrationslager’, 14.

³⁶ *Ibidem*, 20.

³⁷ *Ibidem*, 13.

³⁸ Bärbel Schindler-Saefkow en Monika Schnell, *Gedenkbuch für die Opfer des Konzentrationslagers Ravensbrück 1939-1945* (Berlijn 2005), 14.

zogenoemde asocialen, Sinti en Roma en Jehova's Getuigen.³⁹ De meesten waren Pools, maar er zaten gevangenen uit alle bezette gebieden bij. De meesten waren tussen de vijftien en vijftienvijftig jaar oud.⁴⁰ Er zaten circa duizend Nederlandse vrouwen in Ravensbrück. De meesten daarvan, 653 vrouwen, werden op 9 september 1944 na de ontruiming van concentratiekamp Vught naar Ravensbrück gebracht. De Nederlandse gevangenen waren voornamelijk onderdeel geweest van het verzet tegen de Duitse bezetting en behoorden tot de categorie politieke gevangenen.⁴¹

De omstandigheden in het kamp waren op dat moment beroerd. Er was sprake van structurele overbezetting en de leefomstandigheden verslechterden met de jaren. Dit werd weerspiegeld in de voedselvoorziening die in de winter van 1944/45 drastisch achteruit ging.⁴² Daarnaast was er in Ravensbrück sprake van dagelijks appel en verplichte tewerkstelling. Zo werden gevangenen verplicht zinloze arbeid te verrichten om hen te demoraliseren en was er sprake van tewerkstelling in fabrieken. Ravensbrück had op den duur naar schatting meer dan zestig buitenkampen waaronder het *Siemenslager*, barakken speciaal voor vrouwelijke gevangenen die vanaf 1942 in de nabijgelegen fabriekshallen van Siemen&Halske werkten.⁴³

De sterfteratio was desalniettemin in de beginjaren, tot 1943, relatief laag. Daarna verslechterden de omstandigheden. Ravensbrück was in eerste instantie ook geen vernietigingskamp, gevangenen werden ter executie afgevoerd naar andere kampen zoals Auschwitz. Vanaf december 1944 werd echter een deel van het jongerenkamp vervangen door een vernietigingskamp waar zwakke, zieke en oude gevangenen in gaskamers en door gif injecties gedood werden.⁴⁴ Het is onduidelijk hoeveel Nederlanders precies in Ravensbrück zijn omgekomen. Susan Hogervorst vergelijkt verschillende bronnen die respectievelijk stellen dat er twee- tot driehonderd en 140 Nederlandse vrouwen zijn omgekomen.⁴⁵

Parallel aan de verslechterde leefomstandigheden in de laatste oorlogsmaanden liep de toenadering van het Rode Kruis. Eind april 1945 werden vrouwen uit onder meer België en Nederland geëvacueerd naar Zweden. Slechts enkele, voornamelijk zieke gevangenen bleven

³⁹ De meeste gevangenen vielen onder de categorie politieke gevangenen doordat veel buitenlandse gevangenen zo geclassificeerd werden. Daaronder vielen echter ook gevangenen die vastzaten wegens 'rasbevuilden' en andere niet-politieke criminele vergrijpen. Door de destijds gebrekkige onderverdeling is een feitelijke reconstructie van de daadwerkelijke categorisatie volgens historicus Bernhard Strebel niet meer mogelijk. Zie: Bernhard Strebel, *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn 2003) 104-112.

⁴⁰ Herzog, 'Das Frauenkonzentrationslager', 18.

⁴¹ Stichting Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, 'De Nederlandse Vrouwen in Ravensbrück' (versie onbekend) <http://www.ravensbruck.nl/het-kamp/de-nederlandse-vrouwen-in-ravensbruck/> (2 januari 2018).

⁴² Herzog, 'Das Frauenkonzentrationslager', 13, 16-17.

⁴³ Ibidem, 19-20.

⁴⁴ Herzog, 'Das Frauenkonzentrationslager', 20.

⁴⁵ Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 39.

achter in het kamp en maakten daar de bevrijding door het Sovjetleger op 1 mei mee.⁴⁶ Andere gevangenen werden tot een zogenaamde dodenmars richting het westen gedwongen.⁴⁷ In het geschiedenisprogramma *Andere Tijden* vertellen Nederlandse overlevenden hoe zij in Zweden nieuwe kleren kregen en maanden konden aansterken alvorens naar Nederland terug te keren. Volgens hen stonden hun lichamen, ‘aangesterkt en rond gegeten, goed geknipt, in het nieuw gestoken’, in groot contrast met die van de Nederlanders ‘thuis’, die geleefd hadden in ‘een land dat aan de wederopbouw nog beginnen moest’.⁴⁸ De verschillende aspecten van de geschiedenis van Ravensbrück hebben allemaal in zekere mate invloed gehad op de manier waarop overlevenden later omgingen met hun tijd in het kamp.

1.2 Nederlandse herinneringscultuur 1945-1970

Dat de Nederlandse overlevenden de bevrijding niet persoonlijk meemaakten deed niet af aan hun ‘gevoel’ bevrijd te zijn door de Russen. Dit is vermoedelijk het gevolg van hun eigen politieke en vaak communistische verbondenheid met de Sovjet-Unie.⁴⁹ Ravensbrück kwam na de oorlog in de Duitse Democratische Republiek (DDR) te liggen en werd één van de drie nationale gedenkplaatsen van het land.⁵⁰ Dit communistische kader is één van de belangrijkste contexten waarbinnen de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in Nederland gestalte kreeg. Het had bovendien invloed op de organisatie van de leden van het verzet na de bevrijding.

Over welke rol het verzet na de oorlog moest spelen was het verzet zelf verdeeld. Zo strenden linkse organisaties voor politieke vernieuwing met in het achterhoofd het gevaar van de politieke situatie in de jaren dertig. De niet-communistische verenigingen waren echter sterk tegen een verkleining van de rol van religie in politiek en vóór het herstel van de Nederlandse tradities.⁵¹ Doordat het zuiden van Nederland eerder was bevrijd, organiseerden de leden van het verzet zich daar als eerste met een sterk katholiek, pro-regering en anticommunistisch karakter.⁵² Het communistische verzet werd uitgesloten, ondanks hun aanvankelijk goede

⁴⁶ Herzog, ‘Das Frauenkonzentrationslager’, 23.

⁴⁷ Simone Erpe, ‘Machtverhältnisse im Zerfall. Todesmärsche der Häftlinge des Frauen-Konzentrationslagers Ravensbrück im April 1945’, in: Jörg Hillman en John Zimmerman (red.), *Kriegsende 1945 in Deutschland* (2014) PDF e-book, 179-202, aldaar 179.

⁴⁸ *Andere Tijden*, ‘De Vrouwen van Ravensbrück’ (versie 19 april 2001), <https://www.anderetijden.nl/aflevering/601/De-Vrouwen-van-Ravensbrueck> (3 januari 2018).

⁴⁹ Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 146.

⁵⁰ Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten, ‘Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. Geschichte’ (versie 2008) <http://www.ravensbrueck.de/mgr/index.html> (27 maart 2018).

⁵¹ Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 1999) 63.

⁵² Withuis, *Na het kamp*, 132; Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, 64-66.

reputatie na de oorlog. Het aantal Tweede Kamerzetels van de Communistische Partij Nederland (CPN) liep in 1946 op tot tien en de communistische krant *De Waarheid* was de grootste van Nederland.⁵³ Door haar neutrale positie in de Eerste Wereldoorlog was Nederland daarnaast, in tegenstelling tot haar buurlanden, niet gewend aan veteranenorganisaties, waardoor de verzetshelden niet binnen een bestaande traditie vielen.

Direct na de oorlog ontstond er een vereniging voor de overlevenden van Ravensbrück, het Initiatief Comité van Vrouwen uit Ravensbrück. Tijdens een bijeenkomst op 2 mei 1946 werden hun politieke en feministische doelen duidelijk verwoord:

Moet er nog meer gebeuren dan Auschwitz, zijn 5 jaar oorlog en de offers die ons land heeft gebracht niet voldoende om ons te doen beseffen, dat wij mede de verantwoordelijkheid dragen? Niet naast, maar met de mannen zullen wij tot een betere maatschappij moeten komen.⁵⁴

Dit spreekt van grote verwachtingen. Het verzet streefde na de oorlog naar een nieuwe maatschappelijke positie voor de vrouw. Tijdens de bezetting zou de vrouw zelfstandiger zijn geworden en nieuwe vrouwenorganisaties gaan leiden.⁵⁵ Het feminisme werd daarbij een tweede belangrijke context in de herinneringscultuur van Ravensbrück in Nederland.

Een politiek krachtig verzet werd door de overheid echter gevreesd. De overheid was bang voor, zoals historicus Pieter Lagrou het beschreef, ‘the scenario of unruly resistance troops in Belgium and Greece’, waar het demonstraties aanzag voor een burgeroorlog.⁵⁶ Elke vorm van organisatie was verdacht en werd niet ondersteund. Dit zorgde ervoor dat, toen er na de Tweede Wereldoorlog verschillende veteranenorganisaties voor verzetsstrijders ontstonden, er voor hen geen plek was. Zij werden zelfs ‘deliberately dismantled, boycotted, covered with moral opprobrium’.⁵⁷ Er was volgens Lagrou sprake van een gecentraliseerde herinneringspolitiek vanuit de regering waarvan de organisaties voor verzetsstrijders alleen ter legitimatie deel uit konden maken.⁵⁸ Verzetsorganisaties als de Ex-Politieke Gevangenen (Expogé) hadden goede betrekkingen met de politiek, andere organisaties werden uitgesloten.

Deze uitsluiting gold in het bijzonder voor communistische verzetsstrijders die in 1947 de overhand kregen in de Ravensbrückcomités. Het Initiatief Comité viel echter snel weer uiteen en in de jaren veertig en vijftig ontstonden er twee comités voor overlevenden van het

⁵³ Martin Bossenbroek, *Fout in de Koude Oorlog. Nederland in tweestrijd, 1945-1989* (Amsterdam 2016) 111.

⁵⁴ Alma Heynen in: ‘Vrouwen spreken tot Vrouwen’ *De Waarheid* (03 mei 1946).

⁵⁵ Jolande Withuis, ‘Een betwiste erfenis’, in: Conny Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002), 293-324, aldaar 298.

⁵⁶ Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, 64.

⁵⁷ Ibidem, 68.

⁵⁸ Ibidem, 68-69.

kamp. Het Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR), opgericht in 1946 onder leiding van Coba Veltman, had een duidelijk politiek doel: strijden voor een betere samenleving en tegen het fascisme.⁵⁹ Het comité was zeer links georiënteerd en het complete bestuur was lid van de CPN.⁶⁰ Het tweede comité, het Nederlands Ravensbrück Comité (NRC) onder leiding van Brecht van den Muijzenberg-Willemse, werd opgericht in 1956 en was een reactie op de communistische inslag van het CVR.⁶¹ Vaak werden beide comités door de buitenwereld als communistisch beschouwd en verstuurden ze in de praktijk vergelijkbare resoluties.⁶²

De overheid werd tijdens de Koude Oorlog vooral selectief: 'liever geen herdenking dan een communistische'.⁶³ Het jaar voor de oprichting van het NRC, op 4 mei 1955, werd er in Winterswijk door Prinses Wilhelmina een monument onthuld ter nagedachtenis van Helena Kuipers-Rietberg.⁶⁴ Kuipers-Rietberg, 'Tante Riek', stond aan de wieg van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers. Ze werd opgepakt, kwam in september 1944 in Ravensbrück terecht en overleed daar drie maanden later. Het monument kreeg veel aandacht van landelijke kranten en juist haar vrouw-zijn maakte 'deze erkenning nog eens te meer juist'.⁶⁵ De actuele strijd voor vrouwenemancipatie kwam in de kranten duidelijk naar voren en ze benadrukten dat het monument alle verzetsvrouwen moest herdenken.⁶⁶

Het monument van 'Tante Riek' was daarmee een typisch voorbeeld voor het toenmalige overheidsbeleid. De overheid wilde oorlogsmonumenten gericht op de verering van personen voorkomen, maar het verzet als geheel mocht wel herdacht worden in de personificatie

⁵⁹ Archieven.nl, 'Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück. Geschiedenis' (versie 11 augustus 2012) <https://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=0&mizig=210&miadt=298&micode=817&milang=nl#inv3t3> (19 december 2017).

⁶⁰ Faro, *Postponed, monument*, 75; Withuis, *Na het kamp*, 162.

⁶¹ In de periode 1945-1975 zijn verscheidene comités ontstaan waarvoor geen plek in dit onderzoek is om ze allemaal te bespreken. Deze comités hebben verwarrende naamsveranderingen doorgemaakt, vervaagden soms tot vriendengroepen en bestonden in verschillende samenstellingen. Coba Veltman (CVR) en Brecht van den Muijzenberg-Willemse (NRC) hebben bijvoorbeeld eerder ook met elkaar in één comité gezeten. Zie: Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 238.

⁶² Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (hierna: NIOD), Amsterdam, archief Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück (817) inv. nr. 27, 57, 61; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna: IISG), Amsterdam, archief Brecht van den Muijzenberg-Willemse inv. nr.34-38 (1971-1975).

⁶³ Withuis, *Na het kamp*, 416

⁶⁴ 'Monument voor Tante Riek wordt vandaag onthuld', *Trouw* (04 mei 1955).

⁶⁵ 'Een gedenkteken', *Trouw* (11 juni 1952).

⁶⁶ Dit is op dat moment het enige monument voor vrouwen in het verzet. Zie: W. Ramaker en B. van Bohemen, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945* (Kampen 1980). Na de onthulling van 'Vrouwen van Ravensbrück' in 1975 zijn er in Nederland nog meer monumenten voor vrouwen in het verzet onthuld waaronder 'Vrouwen in het Verzet (Heerhugowaard 1999) en 'Vrouw in het Verzet' (Haarlem 1982). Zie: <https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten>.

van ‘Tante Riek’. Dat paste meer in ‘het streven van de overheid naar nationale consensus’.⁶⁷ Toen het CVR toestemming vroeg daar een jaarlijkse herdenking te houden werd dit afgewezen. Het gemeentebestuur had hun houding tijdens de onthulling op 4 mei demonstratief gevonden, ze hadden namelijk met een geborduurde vlag ‘opvallend groepsgewijs opgelopen’.⁶⁸ Het gemeentebestuur liet weten dat het comité een ‘te sterk eenzijdig karakter’ had en daardoor niet representatief genoeg was en het wenste ‘politieke agitatie te vermijden’.⁶⁹

Vanaf 1955 zou het comité Ravensbrück samen met de Buchenwald Vriendenkring herdenken op de Oosterbegraafplaats in Amsterdam, maar Withuis betoogt dat van ‘een werkelijke Ravensbrückherdenking’ eigenlijk geen sprake was aangezien maar een handjevol communisten naar deze gelegenheden kwam.⁷⁰ Deze herdenkingen waren wel degelijk publiekelijk bekend. Het is daarentegen duidelijk dat de lokale en nationale overheid niet gewillig waren de politieke herdenking van het comité te aanvaarden. Dit had alles te maken met de interne Koude Oorlog die zorgde voor het ‘tweezijdige fanatiseringsproces’ waardoor communistische verzetsstrijders buiten de normale verhoudingen kwamen te staan.⁷¹

Deze verhouding escaleerde na de neergeslagen Hongaarse Opstand in 1956. Dit leidde niet alleen tot geweld tegen CPN-leden, maar ook tot verdere onderwaardering van hun rol in het verzet.⁷² Door de communistische inslag van de beide Ravensbrückcomités konden ze in deze periode na de oorlog geen aansluiting vinden bij de naoorlogse nationale herinneringscultuur. Zij sloten zich wel aan bij het transnationale kader door samenwerking met het overkoepelende Internationaal Ravensbrück Comité (IRC). Hun communistische en feministische kader was dominant en dit leidde volgens Hogervorst tot een ‘eenzijdige weergave van de kampherinnering’.⁷³ Een voorbeeld is een ingezonden brief aan de *Haagsche*

⁶⁷ Petra Drenth, ‘Illegalen in vreedetijd. Teleurstellingen en successen van verzetsstrijders en politieke gevangenen’, in: Hinke Piersma, *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001), 33.

⁶⁸ Withuis, *Na het kamp*, 158-159.

⁶⁹ IISG, archief Brecht van den Muijzenberg-Willemsse, inv. nr. 29, ‘Brief B&W aan Van Keekem’, 7 november 1955.

⁷⁰ Withuis, *Na het kamp*, 273. Deze bijeenkomsten zijn wel terug te vinden in verschillende kranten. Zie: *De Waarheid*, *Het Parool*, *Algemeen Dagblad* geraadpleegd via Delpher (www.delpher.nl).

⁷¹ Jolande Withuis, *Opoffering en heroiek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam 1990) 92.

⁷² Withuis, *Na het kamp*, 166-167. Illustratief was de reactie van Tweed Kamerlid Willem Drees in een debat over Bevrijdingsdag waarin hij beargumenteerde dat communisten naar zijn mening ‘het morele recht missen om te vragen, dat de bevrijding gevierd wordt, want overall, waar zij aan het bewind komen, komt aan een eventueel bestaande vrijheid weer een einde’. Zie: Staten-Generaal Digitaal, ‘Handelingen Eerste Kamer 1956-1957, 29 januari 1957 KB.

⁷³ Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 94, 99, 110.

Courant waarin het CVR stelde dat in Ravensbrück ‘alle hollandse vrouwen verzetsstrijders’ waren, terwijl er uiteraard diverse andere groepen slachtoffers waren.⁷⁴

1.3 De aanloop naar het monument 1970-1975

In de periode tot midden jaren zestig vonden de comités geen aansluiting bij de officiële herinneringscultuur. Behalve het monument voor ‘Tante Riek’ was er geen enkele herdenkingsplaats voor Ravensbrück in Nederland gekomen. Ondanks het streven van de comités om hun herinnering openbaar te maken. De Nederlands overheid hield de herdenking van het communistische verzet buiten beeld. Withuis en Hogervorst spreken beide van een maatschappelijke omslag in de jaren zeventig, maar in de jaren zestig begon dit beeld al te kantelen. Vanaf circa 1965 veranderden er structurele zaken in de politiek en maatschappij die de omslag in de herinneringscultuur van Ravensbrück een paar jaar later mogelijk maakten.

Belangrijk voor de omslag was in de eerste plaats de detente, een periode van ontspanning in de Koude Oorlog die duurde van 1969-1976.⁷⁵ De jaren zestig en zeventig kende daarnaast een opmars van socialistische en communistische georiënteerde bewegingen. Het was een bloeiperiode voor allerlei comités en organisaties die zich met allerlei ‘maatschappelijke kwesties bezighielden’.⁷⁶ Er was sprake van een ‘golf van activisme’ waarbij ook oudere belangenorganisaties actiever werden en de pers met sympathie over hun activiteiten berichtten.⁷⁷ De nieuwe aandacht voor de twee Ravensbrückcomités past in dit patroon. De detente leek haar linkse en communistische ideeën een zekere legitimering te geven, mede doordat de Sovjetdreiging minder dringend leek. Dit had vanzelfsprekend gevolgen voor de positie van de CPN, de DDR en de Ravensbrückcomités.⁷⁸ De vraag om een ‘eigen’ monument viel tijdens het hoogtepunt van deze detente, 1972-1975.⁷⁹

Daarnaast kwam er meer aandacht voor de Tweede Wereldoorlog in het algemeen en de Holocaust en de gevolgen van psychische oorlogskwalen in het bijzonder. Dit vernieuwde bewustzijn kreeg verschillende verklaringen. Zo schreef een columnist van *De Telegraaf* dat hij vermoedde dat men samenkwam ‘om zich de oorlog te herinneren’ en dat men daardoor de oorlog levendiger was geworden in het bewustzijn.⁸⁰ Anderen wijzen op het aantal

⁷⁴ NIOD, archief Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück: inv. nr. 27, ‘Brief S. Pratomo-Gret aan redactie *Haagsche Courant*’, 15 september 1974.

⁷⁵ Vanden Berghe, *De Koude Oorlog*, 299-300.

⁷⁶ Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 69.

⁷⁷ *Ibidem*, 69-70.

⁷⁸ Vanden Berghe, *De Koude Oorlog* 467.

⁷⁹ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 119-121.

⁸⁰ ‘De Verre Tamboer’, column van Erik Hazelhoff in: *De Telegraaf* (5 oktober 1974).

overlevenden dat steeds kleiner werd, waardoor onderzoek naar de oorlog des te meer zou dringen. Internationaal was het keerpunt de mediagebeurtenis rondom Adolf Eichmann, de Duitse SS-functionaris die verantwoordelijk was voor de moord op van miljoenen joden. In grotere mate werd de oorlog in de jaren zestig geassocieerd met het joodse drama.⁸¹

Daarbovenop kwam in 1972 in Nederland de tumult rond de vrijlating van de Drie van Breda. Dit waren Duitse oorlogsmisdadigers die in de Bredase gevangenis werden vrijgelaten wegens gezondheidsredenen. Door de hevige ‘politiek-publicatie storm’ over de kwestie en een emotioneel debat in de Kamer waar een veertigtal organisaties, waaronder beide Ravensbrückcomités, hun verhaal deden, veranderde het perspectief.⁸² Withuis noemt daarnaast een toenemende democratisering die tot gevolg had dat de publieke interesse in ‘gewone mensen’ werd aangewakkerd.⁸³ Daarbij valt deze periode samen met de ‘tweede feministische golf’.⁸⁴

Voor de stad Amsterdam was het een tumultueuze tijd. In de jaren zestig werd het gekweld door leegloop van de binnenstad, democratiseringsacties van studenten en de ‘twintigjarige stadsoorlog’ die tot 1984 zou duren.⁸⁵ In dit opstandige klimaat stonden de krakers, provo’s, politiegeweld en stadsvernieuwing centraal. In de woorden van Geert Mak: ‘De stad schudde eindelijk de vooroorlogse denkwereld van zich af, en stelde zich open voor nieuwe perspectieven.’⁸⁶ Dit was terug te zien in de politiek. Vanaf 1962 zijn er grote verschuivingen in partijverhoudingen te zien en in 1966 werd er voor het eerst sinds 1948 weer een communistische wethouder benoemd.⁸⁷ De verkiezingen in 1970 leidde tot een buitengewone versnippering die voor die tijd niet gewoon was. Desondanks was er sprake van een uiterste linksgeoriënteerde gemeenteraad.⁸⁸

Dit was de politieke en de maatschappelijke context waarin op 19 december 1972 het Nederlands Ravensbrück Comité in een brief naar de leden de volgende boodschap stuurde:

⁸¹ Nationaal hadden de *De Bezetting*, de televisieserie van Lou de Jong die van 1960 tot 1965 werd getoond, en *Ondergang* (1965) van J. Presser grote invloed op het beeld van de oorlog. Zie: Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 376-379.

⁸² Chris van der Heijden, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011) 460, 465.

⁸³ Withuis, *Na het kamp*, 420.

⁸⁴ Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, 59.

⁸⁵ Geert Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 2012) 379-380, 392.

⁸⁶ Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*, 381.

⁸⁷ Richter Roegholt, *Amsterdam in de 20^e eeuw (1945-1970)* (Utrecht 1979) 304-306.

⁸⁸ De PvdA met 12 zetels en de Kabouterpartij, de provo’s, wonnen er 5, gevolgd door de CPN met 8 zetels, D’66 3 zetels, Bejaardenpartij 2 zetels en PSP 1 zetel. De 12 zetels van de PvdA was tegelijkertijd een diepterecord in haar partijgeschiedenis. Zie: Roegholt, *Amsterdam in de 20^e eeuw*, 369.

‘We hebben pogingen in het werk gesteld om een MONUMENT geplaatst te krijgen in Amsterdam, ter nagedachtenis aan alle vrouwen, die de moed hadden tot het uiterste NEEN te zeggen tegen het fascisme. We hebben hierover reeds een bespreking gehad met Wethouder H. Lammers uit Amsterdam, die ons alle medewerking heeft toegezegd. Verder is aan 3 beeldende kunstenaars opdracht gegeven tot het maken van een ontwerp.’⁸⁹

Dit is het moment waarop de leden van het NRC en andere organisaties officieel hoorden over de mogelijke komst van een monument. De drie beeldende kunstenaars die de opdracht kregen waren Guido Eckhardt, Joost van Santen en Frank Nix. De opdracht luidde: ‘een ideeën-ontwerp maken voor een sculpture ter herinnering aan de nederlandse slachtoffers van het concentratiekamp Ravensbrück’.⁹⁰ Het comité gingen in gesprek met PvdA wethouder voor de kunsten Han Lammers, die behoorde tot de linkervleugel van de PvdA, de kerngroep ‘Nieuw Links’, en wiens visie op de oorlog sterk was beïnvloed door het proces tegen Eichmann.⁹¹

De komst van het monument moest volgens het CVR een eind maken aan de onderschatting van de rol van verzetsvrouwen en de actualiteit van ‘neen zeggen’ benadrukken. Deze argumenten werden door ‘in vele toonaarden herhaald’ door het college van Burgermeester en Wethouders (B&W) die het comité citeerden en het monument beschreven als ‘een getuigenis van eerbied en dankbaarheid’ en door CPN-woordvoerder R. Walraven die stelde dat ‘de strijd van de vrouwen’ velen tot voorbeeld zou dienen.⁹² Han Lammers deelde mee dat B&W ‘geen moment geaarzeld [had om] op het verzoek van het CVR in te gaan’.⁹³

In de herinneringscultuur van Ravensbrück waren het feminisme en het communisme belangrijke contexten die beide gedeeltelijk hun oorsprong hadden in het concentratiekamp zelf. Belangrijk voor de onthulling was vooral de omslag die zich in de loop van de jaren zestig en begin jaren zeventig aftekende. Deze omslag werd gekarakteriseerd door een hernieuwde aandacht voor de Tweede Wereldoorlog, de detente die zorgde voor het relativiseren van de communistische dreiging, en uiteindelijk de crisis rond de Drie van Breda in 1972. Aan het Nederlandse Ravensbrückmonument dat in 1975 op het Museumplein in Amsterdam werd onthuld, ging een geschiedenis vooraf. In de historiografie over de herinneringscultuur van Ravensbrück worden sterk uiteenlopende interpretaties aan dit moment gegeven. Susan Hogervorst ziet het monument als een erkenning van het voorheen gemarginaliseerde communistische CVR. Ze benadrukt de publieke herdenkingen die er in de jaren na de

⁸⁹ NIOD, inv. nr. 27, ‘Brief E.H. v.d. Sman-Kasulakow’, 19 december 1972.

⁹⁰ IISG, inv. nr. 37, ‘Ravensbrück monument – een teken – een baken’, 1974.

⁹¹ Herman de Liagre Böhl, *Amsterdammer in de polder: Han Lammers (1931-2000)* (Amsterdam 2015) 52, 100.

⁹² Withuis, *Na het kamp*, 279.

⁹³ *Ibidem*, 279-280.

onthulling plaatsvonden en noemt het monument cruciaal voor de toenadering tussen beide comités.⁹⁴

Jolande Withuis noemt het echter een belichaming van de manier waarop communistisch links in de oorlogsherdenking ‘kritiekloos’ werd omarmd. Ze spreekt dan ook van ‘diepe wrok’ tegenover het CVR en het monument: ‘Het zelfbenoemde ‘officiële’ comité wordt door niet-communisten gehaat’.⁹⁵ Over de nasleep, de reactie van de belanghebbenden op en na de onthulling en de plaats die het monument kreeg in hun herinnering, is er niettemin onenigheid. Deze zal nader worden onderzocht in de volgende hoofdstukken.

⁹⁴ Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 149.

⁹⁵ Jolande Withuis, Correspondentie via mail, 9 januari 2018.

H. 2 // De ‘vertegenwoordigde’ belanghebbenden

Naar aanleiding van het geschetste onderzoekskader zal bijgaand in dit hoofdstuk eerst het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’ uitgebreider besproken worden. Hoe ziet het monument er uit en welke symboliek is er aan verbonden? Op welke manier is daarnaast het monument in de jaren na de onthulling gebruikt als herdenkingsplaats? Aansluitend zal er worden ingegaan op de betrokken belanghebbenden die zich gerepresenteerd en verbonden voelen met deze ‘gestolde’ herinnering.

2.1 Het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’

‘Vrouwen van Ravensbrück’ werd onthuld op 25 april 1975 op het Museumplein in Amsterdam.⁹⁶ Het monument bestaat uit een ijzeren zuilengroep (11 zuilen) waarbij de middelste zuil licht en geluid zendt. Het licht en het geluid worden ‘opgevangen en gereflecteerd door elf panelen die rond de zuil staan opgesteld’.⁹⁷ Het geluid symboliseert de gevangenen die gemarteld en vermoord zijn en versterkt en verzwakt als een kloppend hart. Het licht staat voor de betekenis van deze overledenen voor de overlevenden in het heden.⁹⁸ De tekst op het monument staat op een zuil en luidt:

‘vrouwen
van ravenbrück
1940-1945’.

En op een tweede aangrenzende zuil:

‘voor haar
die tot
het uiterste
neen
bleven
zeggen
tegen het

⁹⁶ Het monument is in 1996 verplaatst van de westkant naar de oostkant van het plein vanwege een herinrichting van het Museumplein.

⁹⁷ Nationaal Comité 4 en 5 mei, ‘Amsterdam Vrouwen van Ravensbrück’ (versie onbekend) https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1439/amsterdam%2C-%27vrouwen-van-ravenbr%C3%BCck%27 (ingezien 1 maart 2018).

⁹⁸ Joost van Santen, ‘Ravensbrück Monument a War Memorial on the Museumplein Amsterdam, Netherlands’. <http://home.wxs.nl/~jvansant/rav1.htm> (ingezien 27 maart 2018).

fascisme’.⁹⁹

In de opdracht van het monument stond dat het ‘de nederlandse slachtoffers van het concentratiekamp Ravensbrück’ moest herdenken.¹⁰⁰ De tekst op het monument spreekt echter van ‘haar’, wat was bedoeld als vrouwelijk meervoud. Dit was bewust gedaan. In de argumentatie van de gemeente weerklonk ook de bewering van het CVR dat er nog geen monument was voor vrouwen in het verzet en dat dit er wel moest komen. Architect Joost van Santen stelde eerst voor om ‘voor hen’ in plaats van ‘voor haar’ te gebruiken om de boodschap universeler te maken, maar het comité besloot uiteindelijk voor de laatste optie.¹⁰¹ Deze keuze werd beschreven in *Het Ravensbrück monument. Een teken, een baken* als het herstellen van een ‘grammaticale fout’.¹⁰² Het was overigens niet zo dat er in Nederland geen oorlogsmonument voor vrouwen bestond. In 1955 was er, zoals eerder besproken, al een monument voor een vrouwelijke verzetsstrijdster uit Ravensbrück onthuld. Dit leek het CVR vergeten en de herdenking van vrouwen bleef centraal.

De plek voor het monument was door het comité bewust gekozen. In een brief aan het gemeentebestuur had het CVR laten weten dat ‘zulk een monument alléén in Amsterdam, de stad van het verzet’ kon worden geplaatst.¹⁰³ Niet alleen moest het monument in Amsterdam komen te staan, maar ook midden in de stad. ‘Een baken moet immers zichtbaar zijn.’¹⁰⁴ Tegelijkertijd moest het monument ‘in het leven van Amsterdam [...] worden opgenomen’ en zo naast een monument ter herdenking óók een oproep zijn ‘om – indien de situatie daarom vraagt – “neen” te zeggen en daarin tot het uiterste te volharden’.¹⁰⁵ In de jaren voor de komst van het monument was er specifiek in Amsterdam een hernieuwde interesse voor het verzet. Waar aanvankelijk ook binnen de gemeentepolitiek tijdens de wederopbouw een verzetsverleden ‘allesbehalve een pluspunt’ was, werd het verzetsverleden van de stad in de jaren zestig vaak benadrukt. De gemeente ging, gezien hun welwillendheid de argumentatie van het CVR te aanvaarden, graag in deze categorisering mee. Waar de stad zich vlak na de oorlog

⁹⁹ Nationaal Comité 4 en 5 mei, ‘Amsterdam Vrouwen van Ravensbrück’, https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1439/amsterdam%2C-%27vrouwen-van-ravensbr%C3%BCck%27 (ingezien 1 maart 2018).

¹⁰⁰ IISG, inv. nr. 37, ‘Ravensbrück monument – een teken – een baken’. 1974.

¹⁰¹ Faro, *Postponed Monuments*, 82, 78.

¹⁰² IISG, inv. nr. 37, ‘Ravensbrück monument – een teken – een baken’. 1974.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Stichting Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, ‘Het monument. De plaats.’ (versie onbekend) <http://www.ravensbruck.nl/monument/de-locatie/> (ingezien 27 maart 2018).

¹⁰⁵ IISG, inv. nr. 37, ‘Ravensbrück monument – een teken – een baken’. 1974.

nog schaamde voor het falen van het verzet tegen de jodenvervolging, was het nu ‘de schaamte allang voorbij’; de nieuwe generaties wist ‘alleen nog van helden’.¹⁰⁶

Het was de bedoeling dat het monument daarnaast een pedagogische functie zou hebben. Het moest naast een plek voor herinneren ook een plek zijn waar mensen ‘wakker geschud’ worden. Tekenend is dat het monument in 1987 werd geadopteerd door de Nicolaas Maesschool. De leerlingen van groep 7 werden door een gastspreker geïnformeerd, droegen tijdens de herdenking gedichten voor en legden een roos bij het monument.¹⁰⁷ Deze pedagogische insteek is ook terug te zien bij de onthulling van andere Tweede Wereldoorlog-monumenten. Zo werd dit ten tijde van de onthulling van het ‘Tante-Riek’-monument in Winterswijk ook als doel gezien: ‘om het nageslacht blijvend te herinneren aan de heldhaftige rol, die zij [het verzet] speelde’.¹⁰⁸

Verder droeg de term ‘fascisme’ op het monument op zichzelf al een boodschap uit. Fascisme stond voor een ‘politiek systeem berustende op ultranationalistische, autoritaire en onverdraagzame (inz. Anticommunistische) beginselen’.¹⁰⁹ Het refereerde aanvankelijk naar het systeem van Benito Mussolini dat van 1922-1943 aan de macht was in Italië, maar omschreef later ook het Duitse nazisme. Waar het tijdens de bezettingstijd niet een exclusief communistisch woord was, werd deze term in de jaren zeventig voornamelijk gebruikt in linkse kringen en communistische groepen.¹¹⁰ Hierbij was communisme het tegenbeeld van fascisme. Er werd bij bijeenkomsten en in de politiek zodoende vaak opgeroepen tot het strijden tegen fascisme. Deze strijd was hiermee veelvuldig gelinkt aan het communisme.¹¹¹ Stilistisch paste deze verwoording bovendien binnen het bestaande Sovjetmonumentalisme.¹¹² Daarom kan gesteld worden dat de gekozen formulering wel degelijk een betekenis heeft en in hoofdstuk 3 zal duidelijk worden dat deze ook niet iedereen aanspreekt.

Sinds de plaatsing van het monument vond er een jaarlijkse herdenking plaats op 25 april. Waar landelijke kranten ervoor geen aandacht besteedden aan de Ravensbrückcomités en hun activiteiten, werd er nadien elk jaar over de herdenking geschreven in kranten als *Trouw*, *De Telegraaf*, *Het Parool* en *Algemeen Handelsblad*. Er wordt met vanzelfsprekendheid

¹⁰⁶ Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*, 345, 374.

¹⁰⁷ Stichting Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, ‘Het monument. Nicolaas Maesschool’, <http://www.ravensbruck.nl/monument/nic-maesschool/> (ingezien 27 maart 2018).

¹⁰⁸ ‘Monument voor “Tante Riek”’. Hulde aan Nederlandse vrouw als strijdster in het verzet.’, *De Volkskrant* (10 december 1952).

¹⁰⁹ C. Kruyskamp, *Van Dale. Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 10^e druk (Den Haag 1976).

¹¹⁰ Withuis, *Na het kamp*, 284.

¹¹¹ Maarten Bijl, *Nooit meer Auschwitz* (2002) 28-29.

¹¹² Koen Lagae, Saartje Vanden Borre en Karel van Nieuwenhuyse, *Herinneringen aan de Holocaust: Geschiedenis & collectieve herinnering in gespannen verhouding*, (Leuven 2016) 65

gesproken over ‘de jaarlijkse bijeenkomst’ (*Trouw*, 1987) en de adoptie door de Nicolaas Maesschool (*De Telegraaf*, 1988).¹¹³ Het CVR komt in deze krantenartikelen enkel naar voren als een gewoon comité, de vereniging voor vrouwen die gevangen hebben gezeten in Ravensbrück. Elke vorm van distantiëring lijkt verdwenen. Ook het *NOS Journaal* rapporteert elk jaar over de herdenking.¹¹⁴

Het feminisme waarbinnen de herinneringscultuur van Ravensbrück zich vormde, is duidelijk waarneembaar in het monument. Het communistische perspectief op de eigen kampherinnering is eveneens duidelijk te zien. Zo verbeeldt ‘Vrouwen van Ravensbrück’ volgens Hogervorst duidelijk het verzet en is er geen aandacht voor de joodse gevangenen en slachtoffers, maar ook niet voor andere gevangenen die niet per se omwille van hun deelname aan het verzet gevangen zaten, zoals de Sinti en de Jevoha’s Getuigen. Kortom, herdacht werden niet de slachtoffers van Ravensbrück in het algemeen; de herinnering aan de vrouwelijke verzetsleden stond centraal en smoorde die van alle andere slachtoffers en overlevenden van Ravensbrück.

De Gemeente Amsterdam leverde uiteindelijk begin jaren zeventig een prominente plek en de financiële middelen voor het monument. Parallel aan de onthulling van het monument werden er in het Van Gogh-museum twee tentoonstellingen georganiseerd. Zo toonde het museum eind 1974 werken van de ontwerpers van het monument.¹¹⁵ Daaropvolgend was er de tentoonstelling ‘We nemen ’t wéér niet’, mede georganiseerd door het CVR, waarbij de ‘vrouw in het verzet’ centraal stond.¹¹⁶ Deze tentoonstelling stelde behulpzaam te kunnen zijn om ‘fascistische tendensen te herkennen en daartegen stelling te nemen waar ook ter wereld’ en streefde daarmee een uitgesproken actieve herinnering na.¹¹⁷ In de beschrijving van de tentoonstelling werd ook verwezen naar het fascisme in het heden. Hier spraken ze over hedendaagse ‘honger, werkeloosheid, uitbuiting, slavernij, uitroeiing’, maar niet over bijvoorbeeld de concentratiekampen zelf.¹¹⁸

Deze herinneringspolitiek paste in een traditie van communistische strijd tegen het fascisme in verleden, heden en toekomst. ‘Nooit meer oorlog, nooit meer fascisme’ stond hier centraal en de concentratiekampen en niet-politieke gevangenen werden daarbij bewust buiten

¹¹³ ‘Herdenking bij Ravensbrückmonument’, *Trouw* (25 april 1987); ‘Vrouwen van Ravensbrück herdacht’, *De Telegraaf* (23 april 1988).

¹¹⁴ Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 145.

¹¹⁵ ‘Van Aquarel tot Zeefdruk’, *De Volkskrant* (17 september 1974).

¹¹⁶ ‘De dertigste verjaardag van de bevrijding: Grote belangstelling voor verzetstentoonstelling’ *De Waarheid* (26 maart 1975).

¹¹⁷ IISG, inv. nr. 37, ‘Ravensbrück monument – een teken – een baken’. 1974.

¹¹⁸ *Ibidem*.

beschouwing gelaten. Kortom, het monument werd sterk in het feministische, antifascistische en daarmee communistische verzetsdiscours geplaatst dat zich in de jaren voor de onthulling sterk in de Nederlandse herinneringscultuur van Ravensbrück had verankerd.

2.2 'ter nagedachtenis aan alle vrouwen'

Een significant aantal belanghebbenden voelde zich sterk verbonden met de boodschap van dit monument of met deze 'gestolde' herinnering. Zowel de gemeente Amsterdam als het Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR) en het Internationaal Ravensbrück Comité (IRC) ondersteunden de komst van het uiteindelijke monument. Aan de hand van een media-analyse zal de bredere discussie belicht worden en de publieke reactie op het monument in kaart worden gebracht. Deze verschillende belanghebbenden lijken de komst van het monument als vanzelfsprekend te zien en ondersteunen in zekere mate het CVR in hun aanvraag en de gemeente in de uiteindelijke uitwerking. Daarbij zal centraal staan hoe de belanghebbenden de komst van het monument ontvingen en hoe zij de dominante communistische herinnering beleefden. Is de argumentatie van de belanghebbenden te verklaren vanuit de omslag die plaatsvond in de jaren zeventig, en zagen zij de komst van het monument als een moment van erkenning of als een nieuw moment van conflict?

Het monument verbeeldde de herinnering aan Ravensbrück zoals het CVR het graag wilde zien: als een actieve, feministische en antifascistische herdenking. Toen de gemeenteraad de benodigde gelden ter beschikking stelde, sprak het van 'grote vreugde' en het monument waar ze zelf aanzet toe hebben gegeven, werd als meer dan gewenst gezien.¹¹⁹ Ook de bijbehorende tentoonstelling ziet het CVR als een 'enorm succes' en ze prijzen de vele bezoekers uit binnen- en buitenland.¹²⁰ Ze zijn kortom erg verheugd over de aandacht voor hun boodschap. Bij de onthulling van het monument legden ze de nadruk op het samenkomen van de overlevenden en ook nadien accentueren ze deze emotie: 'Vriendinnen, op de receptie na de onthulling van ons monument, is ons gebleken, hoe verheugd jullie waren, om elkaar, dikwijls na vele jaren, weer terug te zien.'¹²¹ Dat het monument de slachtoffers van Ravensbrück enkel als vrouwen uit het verzet herdenkt, leken ze niet als problematisch te zien.¹²² Tegelijkertijd presenteerden ze het monument als nagedachtenis aan alle vrouwen, zoals het monument in

¹¹⁹ NIOD, inv. nr. 27, 'Brief E.H. v.d. Sman-Kasulakow', 4 december 1973.

¹²⁰ NIOD, inv. nr. 27, 'Brief A. van Kampen-Huig', 26 september 1975.

¹²¹ NIOD, inv. nr. 27, 'Brief S. Pratomo-Gret', 13 januari 1976.

¹²² Het CVR ondersteunde dit imago ook elders, zoals in de eerder besproken ingezonden brief aan de *Haagsche Courant*.

Winterswijk, terwijl de herinnering in de praktijk beperkter en sterk gericht op de linkse verzetsvrouwen was.

Waar de landelijke media in de jaren voor de onthulling van het monument weinig aandacht besteedden aan beide comités en hun activiteiten, was er voor de onthulling, de tentoonstellingen en het boek *Terug in de Tijd* veel belangstelling. Zowel landelijke kranten als *Trouw*, *Het Vrije Volk*, *De Waarheid*, *Het Parool*, *De Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, als het *Nieuwsblad van het Noorden* schreven over de onthulling van het monument in 1975. De aandacht voor het monument was bovendien overwegend positief. De meeste kranten (*Trouw*, *Het Vrije Volk*, *Nieuwsblad van het Noorden*) rapporteerden zakelijk over het monument en schreven over de financiering, het opschrift en de expositie. Ze lieten weinig los over de voorgeschiedenis en duiden deze verder niet. Tegelijkertijd leken ze dus ook geen commentaar te hebben op de komst van het monument, laat staan het ontwerp en zijn boodschap. *Het Parool* en *De Volkskrant* benoemden beiden dat het monument onthuld werd ‘in aanwezigheid van zeven vrouwen die destijds in het concentratiekamp Ravensbrück opgesloten zaten’.¹²³ Hiermee benadrukten ze wel het geringe aantal aanwezige overlevenden. Tegelijkertijd vermeldde deze twee kranten als enigen de aanwezigheid van verschillende ambassadeurs en toonden daarmee wel het officiële karakter van de onthulling.¹²⁴

Trouw, *De Waarheid*, *Het Nieuwsblad van het Noorden* en *NRC Handelsblad* gingen meer in op de symboliek en het doel van het monument. *Trouw* en *Het Nieuwsblad van het Noorden* beschreven het monument als een gedenkplek waarbij *Het Nieuwsblad* stelde dat het was ‘opgericht ter nagedachtenis aan de vrouwen die stierven’.¹²⁵ *De Waarheid* en *NRC Handelsblad* gingen verder in op de symboliek en vermeldde daarnaast de boodschap van het monument voor het heden. *De Waarheid* noemde het een ‘levend monument [...] dat als een baken moet worden beschouwd, dat waarschuwt om waakzaam te blijven tegen het gevaar van rassisme en fascisme’, wat in de communistische teneur van deze krant past.¹²⁶ *NRC* zag deze activerende boodschap daarnaast als iets positiefs aangezien het ‘een eigen en unieke oplossing is voor het nog altijd hachelijke probleem, een zinnig en tegelijk hedendaags herdenkingsmonument te maken’.¹²⁷

¹²³‘Beeld Ravensbrück op Museumplein’, *Het Parool* (26 april 1975).

¹²⁴ Ibidem; ‘Monument onthuld voor vrouwen van Ravensbrück’, *De Volkskrant* (26 april 1975).

¹²⁵ ‘Monument voor kamp Ravensbrück in Amsterdam onthuld’, *Trouw* (26 april 1975);

‘Ravensbrückmonument’, *Het Nieuwsblad van het Noorden* (26 april 1975).

¹²⁶ Tentoonstellingen ‘Vrouwen in verzet’ en ‘Rotterdam in de oorlog’ geopend’, *De Waarheid* (26 april 1975).

¹²⁷ ‘Monument Ravensbrück is een baken’, *NRC Handelsblad* (2 mei 1975).

De gemeente was tevreden met het monument en zag een veelzijdige boodschap verkondigd. De sculptuur was volgens hen niet alleen ter herdenking van het concentratiekamp, maar riep eveneens op tot actie: door ‘functioneel gebruik van licht, geluid en tekst draagt het gedenkteken een waarschuwing uit van slachtoffers en overlevenden van het kamp om – indien de situatie daarom vraagt – “neen” te zeggen en daarin tot het uiterste te volharden’.¹²⁸ De tekst in de folder van de gemeente toont daarnaast dat het CVR gerekend werd tot een volwaardig onderdeel van het Nederlandse verzet. Zo werden ze niet alleen beschreven als gevangenen omwille hun verzet ‘tegen de Duitse bezetters’, ze horen bovendien ‘bij die paar procent Nederlanders, die niet werkloos konden toezien hoe hun land werd geknecht’.¹²⁹

Het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’ kreeg veel maatschappelijke aandacht en een voornamelijk hartelijk ontvangst. De media was, ook in de jaren erna, geïnteresseerd in haar herinnering, de gemeente was bereid het monument te plaatsen en te financieren en het Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR) voelde zich gewaardeerd en gekend. Tegelijkertijd was er een deel van de belanghebbenden dat zich niet gerepresenteerd in en verbonden voelde met deze ‘gestolde’ herinnering, waar in het volgende hoofdstuk aandacht voor zal zijn.

¹²⁸ IISG, inv. nr. 37, ‘Ravensbrück monument – een teken – een baken’. 1974.

¹²⁹ Ibidem. 1974.

H. 3 // De ‘niet-vertegenwoordigde’ belanghebbenden

Sommige belanghebbenden voelden zich echter niet vertegenwoordigd. Daarvoor hadden ze verschillende redenen die vaak meer verbonden lijken te zijn met de context van het monument dan de uiteindelijke sculptuur zelf. In dit hoofdstuk zal de ontvangst van het monument worden besproken vanuit deze belanghebbenden. Hier hoort het comité bij dat niet het initiatief nam, het Nederlands Ravensbrück Comité (NRC), de joodse stem en verschillende niet-georganiseerde belanghebbenden. Onder de laatste categorie vallen overlevenden en hun familieleden die wel belang hebben bij het monument en zich in de jaren voor de onthulling (1975) bewust niet aangesloten hebben bij de twee Ravensbrückcomités.

Versillende belanghebbenden wilden bijvoorbeeld in de jaren zeventig nog altijd niet met het communisme en zodoende niet met beide comités geassocieerd worden. Daarnaast zullen ook kort de overlevenden worden besproken die zich om andere redenen niet in het monument kunnen vinden aangezien ook zij vallen onder de groep die niet gerepresenteerd wordt. Zij kiezen er bijvoorbeeld bewust voor om niet publiekelijk te herdenken of hebben geen prettig gevoel bij de sculptuur.

3.1 ‘geen enkele behoefte meer’

Hetty Voûte was één van de weinigen die daadwerkelijk het CVR zelf aanschreef om haar beklag te doen over de komst van het monument. Naar aanleiding van de brief van het comité op 4 december 1973 stuurde zij het volgende:

Eerlijk gezegd zou ik er na 30 jaar niet meer over peinen om dit te doen. Er bestaat nu geen enkele behoefte meer om in een beeld zoiets vast te leggen, zeker niet zoiets beperkts als de vrouwen van Ravensbrück die zich nu, 30 jaar nadien, zo klein en rancuneus opstellen als ze doen!¹³⁰

Aan de ene kant verwijst ze in haar brief naar de jarenlange onderlinge strijd tussen de overlevenden en de comités en ziet ze het monument duidelijk niet als een moment van verzoening. Later in haar brief stelt ze zelfs dat ze hoopt dat de comités ‘indien de plaatsing van dat beeld doorgaat’ ernaar zullen streven om ‘de jaloezie en tweestrijd in deze heldhaftige groep vrouwen niet in de openbaarheid te krijgen’.¹³¹

¹³⁰ NIOD, inv. nr. 27, ‘Brief Hetty Vouté aan het CVR’, 27 januari 1974.

¹³¹ Ibidem. Uit onvrede over deze strijd en het communistische karakter van de comités had ze zelf eerder ‘koffieochtenden’ georganiseerd voor gelijkgestemde vrouwelijke overlevenden. Ze vond dat de comités meer persoonlijke steun aan de overlevenden moesten bieden en kon zich evident niet vinden in de politieke invulling van beide groepen. Zie: Withuis, *Na het kamp*, 280.

Tegelijkertijd lijkt Voûte ook de sculptuur zelf niet te omarmen. Ze vond het ontwerp bijvoorbeeld ‘als een crematoriumpijp met grafstenen’.¹³² De herinnering die er verwoord is, noemt ze daarnaast ‘beperkt’ terwijl ze tegelijkertijd refereert aan het comité dat aanzet voor het monument heeft gedaan (CVR). Ze lijkt hiermee te suggereren dat het monument nu enkel de herinnering van het comité verwoord. Hetty Voûte had zelf in het verzet gezeten en was onderdeel van het Kindercomité dat joodse kinderen redde en bracht naar onderduikadressen. Ze was geen onderdeel van het communistisch verzet dat in de beide comités prominent aanwezig was.¹³³ Een kampvriendin van Voûte, Gisela Söhnlein, schreef: ‘In feite richten deze mensen [over het CVR] toch een standbeeld voor zichzelf op!’¹³⁴

Het CVR sloot het andere Ravensbrückcomité, het NRC, in het begin uit van enige medewerking aan het monument. Naar aanleiding van het tot stand komen van het monument laaiden de conflicten tussen de twee comités dan ook nog hoger op. Zowel Voûte als Söhnlein benadrukken in een brief aan het NRC dat zij niet ‘als comité in het verzet hebben gezeten, laat staan als comité in Ravensbrück hebben gezeten’.¹³⁵ Volgens hen zou het vanzelfsprekend moeten zijn dat ze ‘allemaal achter deze geste van de stad Amsterdam’ zouden gaan staan.¹³⁶ Het IRC was nauw betrokken bij deze interne strijd tussen de Nederlandse Ravensbrücksters. In de aanloop naar het monument maakte Brecht van den Muijzenberg-Willemse, voorzitter van het NRC, in een persoonlijke brief aan de voorzitter van het internationale comité, Doris Maase, duidelijk dat haar ‘Gruppe [...] ausser Spiel gelassen’ is en zelfs geen uitnodiging heeft ontvangen.¹³⁷

Juist problemen op internationaal niveau zorgden ervoor dat overlevenden zich tegen het monument keerden. Na steun voor de Praagse lente waren een aantal Tsjechische afgevaardigden uit het IRC gestoten en dit viel in het verkeerde keelgat van een aantal Nederlandse overlevenden.¹³⁸ NRC-lid Hebe Kohlbrugge vond het schijnheilig aangezien het CVR de uitstoting van de Tsjechen niet bekritiseerd had en daarmee in haar ogen had meegedaan aan het onrecht. Als ze een kans had gezien, had ze ‘dynamiet bij dat leugending’ gelegd.¹³⁹ Tegelijkertijd verwachtte het NRC wel een uitnodiging en leek het ook niet van plan om niet naar de onthulling te komen. Ze bespraken het eventueel meenemen van bloemen naar

¹³² Hetty Voûte in: Withuis, *Na het kamp*, 280.

¹³³ Katja Krediet, ‘Voûte, Henriette, in: *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland* (versie 13 juli 2016) <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/VouteHetty> (30 maart 2018).

¹³⁴ Withuis, *Na het kamp*, 281.

¹³⁵ IISG, inv. nr. 37, ‘Brief aan NRC van Gisela Wiberdink-Söhnlein en Hetty Dutihl-Voûte’, 26 januari 1974.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ IISG, inv. nr. 34, ‘Brief Brecht van den Muijzenberg-Willemse’, 11 juni 1974.

¹³⁸ Withuis, *Na het kamp*, 281.

¹³⁹ Ibidem, 281.

de onthulling en in een rondschrijven van Van den Muijzenberg werd in blokletters geschreven: 'ONTHULLING MONUMENT. 25 APRIL 14.u. v.GOGH-MUSEUM. A'DAM – KOMT ALLEN!'.¹⁴⁰

Twee weken later stuurde het NRC echter een brief naar de Gemeente Amsterdam: 'i.v.m de onthulling van het monument en de opening van de tentoonstelling op 25 april [zouden wij] gaarne van U vernemen of ook ons Comite daartoe zal worden uitgenodigd'.¹⁴¹ Deze brief was ongetwijfeld het resultaat van de inmenging van het Oostenrijkse Ravensbrück Comité in de discussie. Dit comité stelde dat er naar hun mening eigenlijk een officiële uitnodiging vanuit de stad, de gemeente Amsterdam, moest komen en dat het NRC daar op zou moeten wachten. Het Oostenrijkse comité heeft dan al een uitnodiging ontvangen van het CVR, maar vond het allemaal 'sehr komisch'.¹⁴² Hieruit blijkt dat de strijd tussen de twee comités op internationaal niveau besproken werd en dat deze strijd ook problematisch was voor de onthulling. Het Oostenrijkse comité dreigde zelfs niet af te reizen als het NRC niet uitgenodigd werd: 'Wir sind der Meinung, wenn nur Eure Gruppe daran teilnimmt es zu einer diskriminierung der anderen Gruppe führen könnte'.¹⁴³ Uitsluiting van het andere comité werd voornamelijk als problematisch gezien, maar over de boodschap van het monument en het ontwerp werd inhoudelijk eigenlijk niet gesproken.

De joodse verzetsvrouw Lena Lopes Dias uitte in 1973 in een ingezonden brief een vergelijkbaar bezwaar. De gestolde herinnering was volgens haar te beperkt aangezien het niet de verzetsvrouwen die in de 'gevangenis van Amsterdam en elders' zaten herdacht.¹⁴⁴ Zij waren immers ook 'heldhaftig en vastberaden' geweest en ze verweet de gemeente een gebrek aan inspraak van 'vrouwen in het algemeen'.¹⁴⁵ Daarnaast is ze tegen het 'neen' dat centraal staat in het beeld daar niet 'het neen zeggen maar het ja zeggen' bepalend was geweest voor een verzetshouding in het verleden en in het nu.¹⁴⁶

Anderen vonden de verwoorde herinnering eveneens beperkt. Zo schreef journalist Inge Kalmann in *Nieuw Israelietisch Nieuwsblad (NIW)* dat er in plaats van het woord 'fascisme' beter 'nazisme' had kunnen staan 'aangezien het de nazi's waren die niet alleen deze vrouwen,

¹⁴⁰ IISG, inv. nr. 38, 'Notulen bestuur', 12 maart 1975; IISG, inv. nr. 38, 'Brief Brecht van den Muijzenberg-Willemsse', 26 maart 1975.

¹⁴¹ IISG, inv. nr. 38, 'Brief secretaresse aan College van Burgermeester en Wethouders der Gemeente Amsterdam', 9 april 1975.

¹⁴² IISG, inv. nr. 34, 'Brief van Deutsche Lagergemeinschaft Ravensbrück', 17 juni 1974.

¹⁴³ NIOD, inv. nr. 27, 'Brief Emmy Handke, Österreichische Lagergemeinschaft Ravensbrück', 12 juni 1974.

¹⁴⁴ 'Monument Ravensbrück', *Het Parool* (20 november 1973).

¹⁴⁵ 'Monument Ravensbrück', *Het Parool* (20 november 1973).

¹⁴⁶ Ibidem.

maar onder anderen ook onze zes miljoen joden vernietigden.¹⁴⁷ Kalmann stelde daarmee dus dat het woord ‘fascisme’ de lading, waaronder de joodse slachtoffers, niet dekte. Het refereerde volgens haar klaarblijkelijk niet expliciet genoeg naar de schuldigen, de ‘nazi’s’. Verder verwijt ze de sculptuur, en met name het waarschuwingsbaken, een gebrek aan inhoud:

De lichteffecten moeten worden gezien als een baken, een waarschuwing tegen agressie, onderdrukking en vervolging. [...] Het waarschuwingsbaken waarschuwt niet tegen de toestanden in de kampen en de discriminatie die achter het IJzeren Gordijn heersen omdat zij niet onder de term fascisme vallen.¹⁴⁸

De problematiek is opnieuw te herleiden tot de terminologie, maar tegelijkertijd ziet Kalmann de waarschuwing als ontoereikend doordat het niet de situaties in de Sovjet-Unie lijkt te beschrijven. Dit is geen onterechte beschuldiging. Communistisch Nederland erkende lange tijd veel van de problematiek achter het IJzeren Gordijn, zoals de straf- en werkkampen (*goelags*), niet. In de herinnering van de Tweede Wereldoorlog zorgde dit voor een streven naar het eerder besproken ‘nooit meer oorlog, nooit meer fascisme’ in plaats van een streven naar ‘nooit meer concentratiekampen’. Dit is onderscheid was destijds terug te zien in de eerder besproken tentoonstelling die de onthulling van het monument (‘We nemen ’t wéér niet’) begeleid, de concentratiekampen blijven daar eveneens onvermeld.¹⁴⁹

Gesteld kan worden dat de overlevenden die zich in de jaren voor 1975 niet georganiseerd hebben in één van de comités de belangrijkste groep is die zich uitspreekt tegen het monument. Hetty Voûte was daar één van, maar ze stond in haar gedachtegang niet alleen. Mieke van den Burger-Steensma hield na de oorlog wel contact met andere overlevenden, maar ging niet naar het monument op het Museumplein of de bijbehorende herdenking. Ze herdenkt liever privé en geloofde niet ze ‘dezelfde gevoelens kan hebben bij een algemeen monument’.¹⁵⁰ Het gaat haar niet om de inhoud van het monument, maar vooral om het gebrek aan persoonlijke connectie met het monument. Beppie Ottenbros-Bosboom valt onder dezelfde categorie overlevenden. Zij is joodse en had tijdens de oorlog in verschillende kampen gezeten en voelt zich niet in het bijzonder verbonden met Ravensbrück, ze kent de overlevenden persoonlijk niet en heeft weinig herinneringen aan haar tijd in het kamp. Anderen zijn juist meer

¹⁴⁷ ‘Twee exposities begeleiden onthulling Ravensbrückmonument’, *Nieuw Israëlietisch Nieuwsblad (NIW)* (2 mei 1975).

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ IISG, inv. nr. 37, ‘Ravensbrück monument – een teken – een baken’, 1974.

¹⁵⁰ Faro, *Postponed Monuments*, 92-93.

op zoek naar een monument op de plaats zelf en zien geen nut in een monument op een plek die er niet toe doet.¹⁵¹

Van den Burger-Steensma is een overlevende die zich uitgesproken niet kan vinden in de communistische herdenking en voelt nog steeds ‘een scheidslijn’: ‘Tijdens de ceremonie liepen een paar vrouwen achter die vlag welke een symbool is uit de tijd dat al die communistische vrouwen pontificaal achter die vlag aanliepen naar het monument en verhipt, die vlag was daar weer!’¹⁵² Van den Burger-Steensma wilde voor de komst van het monument niks met beide comités te maken hebben vanwege hun communistische affiniteit. Daarnaast heeft ze geen interesse in contact met andere overlevenden en vond ze het ‘veel belangrijker om de jeugd van tegenwoordig te vertellen hoe het was en wat er werkelijk gebeurd is’.¹⁵³ Daarbij staat centraal dat ze niet vindt dat er onderling steun gevonden kan worden door een gebrek aan gedeelde ervaringen en citeert ter illustratie een Tsjechische overlevende: ‘Jeder hat ihr eigenes Ravensbrück’.¹⁵⁴

Dit kwam dertig jaar later, in 2005, nog meer tot uiting in een verzoek van Ravensbrück-overlevende Bram Grisnigt voor het bevestigen van een gedenkplaat voor mannelijke Ravensbrück-gevangenen op het monument. Grisnigt woonde in april 2002 samen met 4 andere mannen ook voor het eerst officieel een herdenking bij en streed voor een plek voor mannen in de Ravensbrückherdenking. In augustus 2005 dienden ze bij het CVR een aanvraag in voor een gedenkplaat.¹⁵⁵ Op de gedenkplaat kwam de volgende tekst te staan:

‘1939-1945

Ter nagedachtenis aan de

90.000 vrouwen en kinderen

en de 20.000 mannen

die in het concentratiekamp Ravensbrück

zijn omgebracht’.¹⁵⁶

¹⁵¹ Faro, *Postponed Monuments*, 93.

¹⁵² Ibidem, 94.

¹⁵³ Ibidem, 94.

¹⁵⁴ Ibidem, 94.

¹⁵⁵ Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 193.

¹⁵⁶ Opvallend is dat in het kamp niet 20.000 mannen omgebracht zijn, maar dat dit het totaal aan mannelijke Ravensbrück-gevangenen is. Zie: Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 289. De door de mannen voorgestelde tekst was destijds algemener: ‘Ook in eerbiedwaardige herinnering aan de mannen en jongens die voor dezelfde idealen in het mannenconcentratiekamp Ravensbrück omkwamen’. Voor Bram Grisnigt was dit echter van ondergeschikt belang, hij was dankbaar voor de plek die mannen nu in de herinnering hadden gekregen. Zie: Hogervorst, *Onwrikbare herinnering*, 193.

Conclusie

De herinneringscultuur van Ravensbrück is duidelijk beïnvloed door het feminisme en bovenal het communisme. Door de interne Koude Oorlog en het daaropvolgende tweezijdige fanatiseringsproces waren de overlevenden van Ravensbrück in Nederland niet in staat hun herinnering te verenigen of openbaar te maken. Ze waren onderling verdeeld en de communistische overlevenden vielen lange tijd buiten de nationale herinnering van de Tweede Wereldoorlog. De overheid wilde een gecentraliseerde nationale herinnering en in het koudst van de Koude Oorlog was er geen plaats voor communistische overlevenden. De resultaten van dit onderzoek met betrekking tot de verschillende contexten die invloed hebben gehad op de herinneringscultuur van Ravensbrück, komen in grote mate overeen met de uitkomsten van Jolande Withuis en Susan Hogervorst. De Ravensbrück-overlevenden profileerden zich ten opzichte van deze nationale herinnering als uiterst politiek geëngageerd, met een accent op hun communistische standpunten. In hun herinneringscultuur van Ravensbrück kwamen het feminisme en het communisme kortom centraal te staan.

In het nieuwe politieke en maatschappelijke klimaat van de jaren zestig en zeventig sloten deze aspecten aan. Dit was ook het moment waarop het Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR) met de aanvraag voor het monument begon. Midden in de detente van de Koude Oorlog wist het comité haar communistische en feministische herinnering in 1975 te stollen in het monument 'Vrouwen van Ravensbrück'. De omslag in deze periode zorgde daarmee niet voor een alternatieve context, maar vooral voor een omarming van het kader van het comité. Een kader dat een communistische en actieve herinnering gekoppeld aan de actualiteit propageerde. Deze omslag is terug te zien in de maatschappelijke aandacht voor het monument en lijkt nauw verbonden met de detente in de Koude Oorlog en de plaats die deze vrijmaakte voor communistische verzetsherinnering.

De belanghebbenden die zich uiteindelijk gerepresenteerd en verbonden voelden met het monument waren de mensen geallieerd aan het initiërende comité (CVR) en de verschillende overlevenden die een actieve en antifascistische herinnering nastreefden. Zij zagen het monument absoluut als een moment van erkenning. De verzoening werd verder gevonden in het weerzien van al die overlevenden. De belanghebbenden die zich niet gerepresenteerd voelden, vonden de herinnering vooral te beperkt. Ze verweten het comité en de gemeente dat het monument niet alle slachtoffers van Ravensbrück herdacht en daarnaast geen plaats had gemaakt voor andere vrouwen in het verzet. Ze zien de komst van het monument niet als een moment van nieuw conflict, maar eerder als onnodig en een schijnvertoning. De

gestolde herinnering was simpelweg niet die van hen. Het was of te communistisch dan wel te feministisch. Inhoudelijk hadden ze echter weinig commentaar op de actieve herinnering die het propageerde. De positieve maatschappelijk ontvangst is verder evident en lijkt duidelijk een detente zonder daadwerkelijk einde in de ‘oorlog om de oorlog’ te demonstreren.

Of deze zorgde voor een detente in de ‘oorlog om de oorlog’ vraagt om een bredere analyse. Een deel van de overlevenden kan zich niet vinden in het monument uit 1975 en de positieve maatschappelijke ontvangst zegt eigenlijk meer over de politieke sfeer toentertijd dan over de sfeer tussen de overlevenden onderling. Juist in die groep werd er in deze tijd gezocht naar verbinding op basis van de herinnering. De boodschap van het monument was niet breed genoeg en een deel trok zich weer terug. Het monument is een kind van de detente alsmede een kind van zijn politieke tijd. Het is echter geen ‘kind’ van de herinneringscultuur van alle overlevenden van Ravensbrück, daarvoor is de verkondigde boodschap simpelweg te beperkt. De individuele en collectiever herinnering is hier overduidelijk afhankelijk van het heden en werd hierdoor mede gevormd.

Deze herinnering was geen gemeenschappelijke en de oorsprong van verdeeldheid tussen de overlevenden is te herleiden tot Ravensbrück zelf. Het werd een kamp dat sommigen wilden vergeten en anderen juist gebruikten als voor de basis van hun politieke bestaan. Deze groep werd echter door de interne Koude Oorlog weer verdeeld. De onenigheid over hoe de kampoverlevenden zich na de oorlog moesten opstellen is een belangrijke aspect en had veel invloed op de herinneringscultuur. De niet-vertegenwoordigde belanghebbenden zagen de komst van het monument niet als een moment van nieuw conflict, maar dat was het feite wel. De gestolde herinnering in het monument echode de herinnering van één van een voorheen gemarginaliseerde groep. Juist doordat deze nu op de voorgrond kwam te staan was er wederom sprake van uitsluiting. Ditmaal van de overlevenden die geen communistische en actieve herinnering gekoppeld aan de actualiteit nastreefden. Dit is de belangrijkste conclusie die naar aanleiding van dit onderzoek getrokken kan worden.

Dit onderzoek demonstreert de mate waarin bepaalde herinneringen versterkt en verandert kunnen worden door gebeurtenissen in het heden. Het levert daarbij een bijdrage aan de discussie rondom de ontwikkeling van de herinneringscultuur van Ravensbrück en de plaats die het monument ‘Vrouwen van Ravensbrück’ daarin vervult. Er is desalniettemin nog genoeg ruimte voor vervolgonderzoek. En eerste lag hier de focus op één medium, het Ravensbrückmonument uit 1975, maar alleen al rondom dit concentratiekamp kunnen de verschillende *media* nog verder geanalyseerd worden aan de hand van hun ontvangst. Dit zou

een breder beeld geven van de manier waarop de *herinneringscultuur* van Ravensbrück zich heeft ontwikkeld.

Aantal woorden: 9.616

Literatuurlijst

Primaire bronnen

- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam, archief Brecht van den Muijzenberg-Willemse, inv.nr. 29 (1946-1963), 34-38 (1971-1975).
- Jolande Withuis, Correspondentie via mail, 9 januari 2018.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Amsterdam, archief Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück (817), inv.nr. 27 (1965-1996).

Krantenartikelen, geraadpleegd via Delpher (www.delpher.nl)

De Volkskrant

- 'Monument voor "Tante Riek". Hulde aan Nederlandse vrouw als strijdster in het verzet', *De Volkskrant* (10 december 1952).
- 'Van Aquarel tot Zeefdruk', *De Volkskrant* (17 september 1974).
- 'Monument onthuld voor vrouwen van Ravensbrück', *De Volkskrant* (26 april 1975).

Trouw

- 'Monument voor Tante Riek wordt vandaag onthuld', *Trouw* (4 mei 1955).
- 'Monument voor kamp Ravensbrück in Amsterdam onthuld', *Trouw* (26 april 1975).
- 'Een gedenkteken', *Trouw* (11 juni 1952).
- 'Herdenking bij Ravensbrückmonument', *Trouw* (25 april 1987).

NRC Handelsblad / Algemeen Handelsblad

- 'Monument Ravensbrück is een baken', *NRC Handelsblad* (2 mei 1975).

Het Parool

- 'Beeld Ravensbrück op Museumplein', *Het Parool* (26 april 1975).

De Waarheid

- 'De dertigste verjaardag van de bevrijding: Grote belangstelling voor verzetstentoonstelling', *De Waarheid* (26 maart 1975).
- 'Tentoonstellingen "Vrouwen in verzet" en "Rotterdam in de oorlog" geopend', *De Waarheid* (26 april 1975).
- 'Vrouwen spreken tot Vrouwen' *De Waarheid* (03 mei 1946).

De Telegraaf

- 'Vrouwen van Ravensbrück herdacht', *De Telegraaf* (23 april 1988).
- 'De Verre Tamboer', column van Erik Hazelhoff in: *De Telegraaf* (5 oktober 1974).

Secundaire literatuur

Boeken

- Bijl, Maarten, *Nooit meer Auschwitz* (Amsterdam 1997).
- Bossenbroek, Martin. *Fout in de Koude Oorlog. Nederland in tweestrijd, 1945-1989* (Amsterdam 2016).
- Breur, Dunya, *Een verborgen herinnering: Tekeningen van Aat Breur uit Ravensbrück* (Amsterdam 1983).
- De Liagre Böhl, Herman, *Amsterdammer in de polder: Han Lammers (1931-2000)* (Amsterdam 2015).
- Faro, Laurie, *Postponed, monument in the Netherlands. Manifestation, context, and meaning* (Tilburg 2015) PDF e-book.
- Hellema, Duco, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).
- Hogervorst, Susan, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* (Hilversum 2010).
- Kruyskamp, C., *Van Dale. Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, 10^e druk (Den Haag 1976).
- Lagae, Koen, Saartje Vanden Borre en Karel van Nieuwenhuysse, *Herinneringen aan de Holocaust: Geschiedenis & collectieve herinnering in gespannen verhouding*, (Leuven 2016).
- Lagrou, Pieter, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 1999).
- Mak, Geert, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 2012).
- Ramaker, W. en B. van Bohemen, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945* (Kampen 1980).
- Roegholt, Richter, *Amsterdam in de 20^e eeuw (1945-1970)* (Utrecht 1979).
- Schindler-Saefkow, Bärbel en Monika Schnell, *Gedenkbuch für die Opfer des Konzentrationslagers Ravensbrück 1939-1945* (Berlijn 2005).
- Strebel, Bernhard, *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn 2003).
- Van der Heijden, Chris, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011).
- Van der Heijden, Chris, *Grijs verleden. Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

- Vanden Berghe, Yvan, *De Koude Oorlog. Een nieuwe geschiedenis (1917-1991)* (Leuven 2008).
- Voor het Regeringsbeleid, Wetenschappelijke Raad, Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2010) PDF e-book.
- Withuis, Jolande, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005).
- Withuis, Jolande, *Opoffering en heroiek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam 1990).

Artikelen

- Drenth, Petra, 'Illegalen in vreedstijd. Teleurstellingen en successen van verzetsstrijders en politieke gevangenen', in: Hinke Piersma (red.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001), 21-43.
- Erll, Astrid, 'Cultural Memory Studies: An Introduction' in: Astrid Erll, Ansgar Nünning en Sara Young ed., *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Cultural Memory Studies (Berlijn 2010) 1-18.
- Erll, Astrid, en Ann Rigney, 'Introduction: Cultural Memory and its Dynamics', in: Astrid Erll en Ann Rigney (red.), *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory* (Berlijn 2009) 1-11.
- Erpe, Simone, 'Machtverhältnisse im Zerfall. Todesmärsche der Häftlinge des Frauen-Konzentrationslagers Ravensbrück im April 1945', in: Jörg Hillman en John Zimmerman (red.), *Kriegsende 1945 in Deutschland* (Berlijn 2014) PDF e-book, 179-202.
- Grever, Maria, 'Visualisering en collectieve herinneringen. "Volendams meisje" als icoon van nationale identiteit', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117 (2004) 2, p. 207-229.
- Herzog, Monika, en Bernhard Stöbel, 'Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück', in: C. Füllberg-Stollberg (red.), *Frauen in Konzentrationslagern, Bergen Belsen und Ravensbrück* (Bremen 1994) 16-29.
- Kansteiner, Wulf, 'Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies', *History and Theory* 41 (2002) 2, 179-197.
- Ribbens, Kees, 'Strijdtonelen. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014) 1, 85-106.

- Withuis, Jolande, 'Een betwiste erfenis', in: Conny Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002), 293-324.

Websites

- Andere Tijden, 'De Vrouwen van Ravensbrück' (versie 19 april 2001), <https://www.anderetijden.nl/aflevering/601/De-Vrouwen-van-Ravensbruck> (3 januari 2018).
- Archieven.nl, 'Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück. Geschiedenis' (versie 11 augustus 2012) <https://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=0&mizig=210&miadt=298&micode=817&milang=nl#inv3t3> (19 december 2017).
- Gemeente Amsterdam, 'Vrouwen van Ravensbrückherdenking' (versie onbekend) <https://www.amsterdam.nl/toerisme-vrije-tijd/evenementen/herdenkingen/vrouwen-ravensbruck/> (20 maart 2018).
- Joost van Santen, 'Ravensbruck Monument a War Memorial on the Museumplein Amsterdam, Netherlands' (versie onbekend) <http://home.wxs.nl/~jvansant/rav1.htm> (27 maart 2018).
- Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Amsterdam Vrouwen van Ravensbrück' (versie onbekend) https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1439/amsterdam%2C-%27vrouwen-van-ravensbr%C3%BCck%27 (1 maart 2018).
- Stichting Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, 'Het monument. De plaats.' (versie onbekend) <http://www.ravensbruck.nl/monument/de-locatie/> (ingezien 27 maart 2018).
- Stichting Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, 'Het monument. Nicolaas Maesschool' (versie onbekend) <http://www.ravensbruck.nl/monument/de-locatie/> (ingezien 27 maart 2018).
- Stichting Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, 'Nederlandse Vrouwen in Ravensbrück' (versie onbekend) <http://www.ravensbruck.nl/het-kamp/de-nederlandse-vrouwen-in-ravensbruck/> (2 januari 2018).
- Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten, 'Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück. Geschichte' (versie 2008) <http://www.ravensbrueck.de/mgr/index.html> (27 maart 2018).